

- I -

MOSZKVA ELŐTÖRTÉNETE

Egy szempontból – ha az érintettek számát vesszük figyelembe – a moszkvai csatát bízvást nevezhetjük a 2. világháború, és ezért általában a történelem legnagyobb szabású fegyveres összecsapásának. A két oldalon összesen több mint hétmillió tiszt és közlegény vett részt benne, amikor 1942-ben Sztálingrádnál mindössze négymillióan, 1943-ban Kurszknál kétmillióan, s 1945-ben Berlinért pedig három és fél millióan harcoltak. Ilyen léptékű küzdelemre soha nem került sor sem Nyugat-Európában, sem Afrikában. A moszkvai csata nagyjából Franciaországnak megfelelő területen kavargott, s fél évig, 1941 szeptemberétől 1942 áprilisáig tartott. A Szovjetunió embervesztése nagyobb volt ebben az egyetlen csatában, mint a briteké az egész 1. világháború folyamán, vagy, más összehasonlításban, a briteké és az amerikaiaké együttvéve a 2. világháborúban. 926 000 katona vesztette életét, és a sebesültekről akkor még nem is szóltunk. Ez volt az iszonyatos ár, amit a szovjetek a Wehrmacht fölött aratott első valódi győzelemért fizettek. Harcolva megállították és kivérezgették a németeket, majd több száz kilométernyire űzték őket vissza fővárosuk falai alól. 1942 nyarán a Wehrmacht aratott még újabb fényes győzelmeket Dél-Oroszország síkságain. De a szíve mélyén már sok német tudta, hogy ha a moszkvai csata nem is jelentette a vég kezdetét, a kezdetnek bizonyosan a vége volt.¹

Moszkvában – ebben a forgalomtól fojtogatott, omladozó gyárak kigőzölgéseitől mérgezett, a harsány és csiricsaré vadkeleti kapitalizmus építkezéseitől eltorzított városban – a mai napig kitapintható a hatalom lüktetése. Ennek a hatalomnak és erőnek a gyűjtőpontja–jelképe mindmáig a Kreml erődje; a cárok egykori székhelyének lenyűgöző, félelmetes központja. A cárok mára a földben porladnak, s birodalmuk is megfogyatkozott, a Kreml nyomasztó aurája azonban megmaradt. A cárok és bolszevikok utódai változatlanul a vaskos vöröstéglás falak mögül kor-

mányozzák Oroszhont. Ezek a falak veszik körül a hivatali épületeket, a nagyszerű palotákat meg az Oroszország ősi pravoszláv vallásának arany keresztjét hordozó csillogó-villogó templomokat. A templomok és paloták fölött az erődrendszer magasba törő tornyain ma is jókora vörös csillagok virítanak. Ezek a kivilágított üvegjelképek arra a könyörtelen rezsimre emlékeztetnek, amelynek zászlaja alatt a szovjet honpolgárok és honpolgárnők a történelem legnagyobb szabású háborújában megáldították, majd legyőzték a hazájukra támadó németeket.

A Kreml falain túl a város kaotikusnak látszik. Templomok és kolostorok állnak egymás hegyén-hátán. Ezeken is ismét aranykupolák ékeskednek, amelyek mesebelien csillognak a lemenő nap fényében. Innen sem hiányoznak a pompás paloták és középületek; a sztálinizmus torzszüleményei – jellegtelen irodaépületek meg nyomornegyedek az 1960–70-es évekből –, vagy a poszt-szovjet giccs hivalkodása. Ez az a város, amely legkiválóbb tudósai, festői, zeneszerzői és irodalmárai egy részét adta Európának. Itt született Puskin és Dosztojevszkij, itt élt és dolgozott Tolsztoj és Csehov. Moszkva messze több, mint az a hideg, hivatalos város, amelyet Nagy Péter emelt magának a Balti-tenger lápvídekén; ez a város annak az Oroszországnak a szíve és a lelke, amely a maga széles elterülő rendetlenségében önálló világ, Európához is tartozik, meg nem is. Olyan város ez, amely lenyűgözi és megigézi saját polgárait és az ide látogató idegeneket. Nélküle más képet mutatna az európai kultúra.

E felületi káosz mélyén azonban – akárcsak Bécs esetében – egyszerű logika lappang: a védelem logikája. Bécshez hasonlóan a városmag egy folyóparti erőd, melyet erődített védvonalak koncentrikus gyűrűi fognak körül, s amely a szélrózsza minden irányába sugarasan szétfutó széles országutakkal kapcsolódik a külvilághoz. Az 1941-es moszkvai csata lefolyását az éghajlat mellett az évszázadok hatalmi harcaiban kialakult városszerkezet határozta meg, továbbá az az úthálózat, amelynek Moszkva alkotta a gyújtópontját (lásd 1. térkép).

Moszkva környéke – a Podmoszkovije – tágasan és laposan elterülő homokos síkság. A Moszkva-folyó és mellékágai szelik át meg át. Békeidőben horgászni, nyaralni, úszni vagy napfürdőzni jár ki ide a város népe, háborúban azonban akadálynak számít. A vidék egy részéről kiirtották az erdőt, és lefoglalta magának a mezőgazdaság. A terület nagy részét azonban még napjainkban is nyírfa és feketeenyő erdők borítják. Ebben a sötét, áthatolhatatlan sűrűben csupán az ösvények és utak jelentenek átjárást. Olyan táj ez, amely nem erőszakolja ránk magát. Semmi sincs benne az Alpok vad fenségéből vagy Anglia és Olaszország

gondozott szépségéből. Mindamellet az orosz nép leglelkéhez szól. Ezeket a mélyről feltörő érzéseket – melyeket még a jövővény is átél – örökítették meg a festővásznon a 19. század orosz tájképfestői.²

Napóleon veteránjai e végtelen síkságokon végigmenetelve arról panaszkodtak, hogy a hőség itt ugyanolyan elviselhetetlen, mint Egyiptomban volt. A masírozó katonák és szekerek által felvert por olyan sűrű volt, hogy a nap nemegyszer homályos vörös korongnak látszott, s a zászlóaljok elején dobpergés adta tudtára a hátsó soroknak, merre kell menniük, hogy el ne tévedjenek.³ A por miatt tízezrével hullottak Napóleon harci ménjei és igáslovak, s ugyanez a por tömítette el Hitler páncélosainak és tehergépkocsijainak motorjait, mígnem végül felmondták a szolgálatot.

A telek errefelé ugyanolyan farkasordítóan hidegek, amilyen perzselően forróak a nyarak. Októberben vagy novemberben általában leesik a hó, s nem is olvad el április–májusig. Decemberben, januárban és februárban az átlaghőmérséklet a mínusz tíz Celsiusfok körül mozog. A hőmérő higanyszála akár mínusz negyven fok alá is süllyedhet. Ezt azonban az orosz ember elbírja, amennyiben fűtve a háza, és melegen felöltözik. A helybeliek századokon keresztül zárt ajtók mögött töltötték a telet, a kemencepadkán alva. Az utak keményre fagnak télvíz idején, ezért megfelelő közlekedési eszközzel könnyen járhatóak.

A legrosszabb az a pillanat, amikor az ősztélbe vagy a tél tavaszba fordul. Az oroszok raszputyicának nevezik („olyan időszak, amikor az utak megolvadnak”). Ilyenkor az utakat elárasztja az eső és a latyak. Csupán a legkorszerűbb úttest nem válik sártengerré, amelyben ember és jármű egyaránt elakad. Nos, a sár és nem a tél volt az, ami megtorpanásra kényszerítette Napóleon és Hitler hadait.

A vidék erdeiben bő ezer esztendeje fából épült kicsiny falvak és városok tünedeztek fel: Moszkva és Tver (amelyet a kommunisták neveztek át Kalinyinnak), Tula, Zvenyigorod, Mozsajszk és Volokolamszk. Ezek a települések egytől egyig véres harcok szemtanúi lettek 1941 őszén. A maga idejében szinte mindegyik külön fejedelemségnek számított, s akárcsak Moszkvának, saját erődített Kremlje épült. A fejedelmek többsége rokonságban állt egymással meg az ősi kijevi uralkodóházzal. Minden bizonnyal ezért is dúltak közöttük olyan véres belháborúk.

Moszkva alapítói azért választottak a 12. században egy folyami gázlót, mert kereskedelemre és védekezésre egyaránt alkalmasnak mutatkozott. Márpedig védekezni gyakran kellett a szomszédos fejedelmek, törvényen kívüli lázadók, a tatárok, a lengyelek és a franciák ellen. Az első e helyütt épült erőd, a későbbi Kreml, eredetileg száraz várárokból,

cölöppalánkból és gerendából ácsolt őrházakból állt. Déli oldalát maga a Moszkva-folyó védte. Tőle keletre terjeszkedtek a kereskedők és mes-teremberek negyedei. A kettejük között elterülő tágas térségből lett a Vörös tér (a kraszniy – vörös – a régi oroszban egyet jelentett a krasz-
vüjjel, széppel). A folyó lapos és ingoványos déli partját – a Zamoszk-
vorecsje azt jelenti: „a Moszkva-folyón túl” – semmi sem védte. Itt vesz-
tegeltek általában a fizetségüket váró tatár hordák, akik időről időre
ide, messze északra is fellovagoltak, hogy megsarcolják a településeket,
és rabszolgákat gyűjtsenek. Máskor nem voltak ilyen türelmesek, egy-
szerűen feldúlták, és porig égették a várost.

Az első erődgyűrű magába foglalta a Kreml falain kívül működő pia-
cot, Kitajgorodot. Később a megerősített városfalakat lebontották, ami-
kor már nem volt szükség rájuk, s körutak épültek a helyükre: a Bulvár-
gyűrű, a Szadovaja (Kertes), valamint a Földszánc. 1900-ban külső
gyűrűként épült ki Moszkva körül a vasútvonal, majd 1962-ben létrejött
a Moszkvai autótűt körgyűrű, amely a gépkocsik számára biztosított ha-
sonló közlekedési lehetőséget.

A koncentrikus védvonalak által a városra kényszerített kör- és su-
gárutas képleten túl Moszkva mégis rendetlen összevisszaságban épült.
Azon az egy meghagyáson kívül, hogy tűzvédelmi okokból széles közö-
ket kell hagyni a házak között, egyéb rendelkezés nem is szabályozta a
város növekedését. Még a külvilágból érkező széles országutak is kes-
keny és nemegyszer kanyargós síkátorokká szűkültek a városba lépve.
A bulvárok, melyek mára elválaszthatatlanul hozzátartoznak a város-
képhez, csak a 18. század végén jelentek meg. A Bulvárgyűrű máig meg-
őrizte eredeti fényét, ezzel szemben a Szadovaja szennyezett, szklero-
tikus külváros, ahol külföldről behozott korszerű autók és asztmásan
ziháló ősrégi teherautók küzdenek egymással az előbbre jutásért.

Moszkva uralkodói a nagy országutak mentén hódították meg a kör-
nyező fejedelemségeket. Ez volt az első lépés, amely a jelentéktelen er-
dei településből idővel birodalmi fővárost formált. Ezek az országutak
sugárirányban, kerékküllökhöz hasonlóan ágaznak szét a Kremltől.
Északnyugati irányban a ma leningrádi országútnak nevezett út Tverbe
vezetett, innen pedig tovább a szabad novgorodi városköztársaság felé.
Volt idő, amikor ebben az irányban Nagy Péter új fővárosába, Szentpé-
tervárra is el lehetett jutni. Északkeletnek Jaroszlavlba vezetett az or-
szágút, majd onnan tovább Arhangelszken át húzódtak Oroszország el-
ső tengeri kereskedelmi útvonalai Nyugat-Európa felé. Délen a Tula és
Kasira felé vezető utak húzódtak, ez volt a tatárok szokásos útvonal,
amikor a sarcot jöttek beszélni. A vlagyimiri országút keletnek vezetett

Szibéria és az Urál bányái meg prémjei felé, ezt az utat a nép csak
Vlagyimirkaként vagy Traktként emlegette, ez utóbbi oroszul azt jelen-
ti: „pálya, csapás”. Erre vonszolták magukat az elítélt köztörvényes bü-
nözők és politikai foglyok nemzedékei, hogy száműzetésbe menjenek a
cári időkben. Talán ennél is rosszabb várt rájuk az út végén. 1941 késő
őszén erre vonultak a szerencsétlen újoncok a kiképző táborok felé, és
erre özönlöttek az akkor mindjárt elesni látszó fővárosból menekülők.

A modern Oroszország történetében azonban a nyugat felé vezető
utak rendelkeztek a legnagyobb stratégiai jelentőséggel: a volokolam-
szki és a mozsajszki országút, meg a Szmolenszk erődvárosába, onnan
pedig a lengyel határra és Varsóba továbbvivő minszki. A lengyelek és
a franciák a mozsajszki országúton vonultak Moszkva ellen a 17. és a
19. században, s ennek az országútnak az utolsó néhány kilométerén
próbáltak a németek 1941 decemberében egy végső kétségbeesett erő-
feszítéssel betörni a városba.

A mozsajszki országút évszázadokon keresztül az Arbat érintésével
lépett be Moszkvába. Mind az utca, mind pedig a városrész erre a név-
re hallgat. A 20. század közepéig a negyedet kézművesek, művészek és
értelmiségiek lakták. Napóleon seregének előőrsé, egy csapat Württem-
berg-huszár Murat marsall vezetésével az Arbaton vonult a Kreml felé.
Tolsztoj Pierre Bezuhov-ja itt szándékozott merényletet elkövetni Na-
póleon ellen. Sztálin is az Arbaton szokott végighajtani dácsájából –
a Blizsnyaja (Közeli) dácsából – a Kremlbe menet. Útja a mozsajszki or-
szágúton vitt végig, közvetlenül a régi városhatáron kívül.

A Moszkván belül húzóódó körutak – a Bulvárgyűrű, a Szadovaja, a
Földszánc és a Vasúti gyűrű –, a fontosabb országutak – köztük a lenin-
grádi, volokolamszki és mozsajszki –, a folyók, a Podmoszkovije falvai és
városkái, végül maga a Moszkva-folyó alakították ki a moszkvai csata ar-
culatát 1941-ben, ahogyan a főváros korai történelmét is meghatározták.

E nagyváros képét mindenekelőtt urai szeszélyes és nemritkán kétes íz-
lése formálta, kezdve az alapítótól, Jurij Dolgorukijtól, majd jó vagy
rossz szándékú zsarnokokkal – Rettegett Ivánnal, Nagy Péterrel és
Nagy Katalinnal, végül pedig Sztálinnal – folytatva a sort, amelyet eled-
dig Jurij Luzsov, a posztkommunista éra polgármestere zár le. Moszkva
még a 20. század jó részében is mindenekelőtt faépületekből állt.
A 18–19. század pompás palotái stukkóburkolatot kaptak, ám a faváz
szinte mindig jelen volt a tetszetős homlokzat alatt. Ez volt a legfőbb
oka, miért égtek le oly nagy rendszerességgel a főváros – meg általában
a legtöbb orosz település – lakónegyedei. 1941-ben, a háború kitörése-

kor a tűzvészről való félelem arra kényszerítette a hatóságokat, hogy a tűz elleni küzdelem leghatásosabb, bár brutálisan egyszerű módjára fogják a lakosságot.

A Kremlt meg a falain belül álló templomokat és kolostorokat a tüzet és az időt jobban álló kőből és téglából építették át a 14–15. században. Mikor Richard Chancellor 1553-ban Moszkvában járt, a város már kétszer akkora volt, mint London. Az angol utazó mégis így írt róla: „Minden nagyon durva és teljességgel rendszertelen. Gerendából ácsolt házaik felette gyúlékonyak. Van itt egy szép vár, ennek falai téglából rakottak, és igen magosak. Úgy hírlík, tizennyolc láb vastagok, én azonban nemigen hiszem.”⁴ Rettegett Iván 1552-ben foglalta el Kazányt, a tatárok fővárosát. A Vörös téren e győzelem emlékére egyedülállóan egyszerű, hóhortosan rendhagyó stílusban építette meg a Vaszilij Blazsennij (Boldog Vaszilij) székesegyházat. Ekkoriban hat nagy fallal körülkerített kolostort is emeltek gyűrű alakban a város körül. Valójában védőbástyául, az ellenség feltartóztatására szolgáltak, mielőtt elérte volna a Kreml erődrendszerét. A forradalom előtt Moszkva képét egyházi épületei uralták: kilenc katedrális, tizenöt kolostor, tíz apácázárda, közel háromszáz pravoszláv templom, végül további negyven istenháza az óhitűek szektájának.

Moszkva fővárosi rangja 1712-ben szűnt meg, amikor Nagy Péter új városába, a balti-tengeri Szentpétervárra tette át a kormányzat székhelyét. Az évtizedek múlásával azonban a tehetősebb moszkvaiak klaszszicista polgárházakat emeltek maguknak, melyek európai eleganciát sugároztak, és a város kezdett magára ölteni egy a felvilágosodás ízlését tükröző külső réteget. Mikor a franciák 1812. szeptember 14-én – a szeptember 8-i véres borogyinói ütközetet követően, melyet érthetetlen okokból a mai napig győzelemnek tekintenek – a városba léptek, egyikük így számolt be erről a pillanatról: „Elragadtatásba estem a kellemes meglepetéstől. Faházakra számítottam, helyett téglapületeket láttam, éspedig a lehető legkorszerűbb, legtetszetősebb stílusban. A magánemberek hajlékai palotákkal vetekednek. Minden jólétet sugárzott, és csodálatos volt.”⁵

Ekkorra a várost csaknem teljesen kiürítették: lakói elmenekültek a keleti és északi országutakon. „Amerre a szem ellátott, a teljes moszkvai utat szekérsorok és gyalogosok lepték el, akik boldogtalan fővárosukból menekültek. Lökdösődve, tülekedve siettek előre. Hajtotta őket a félelem. Szekereken, könnyű fogatokon, konflisokon és kordékon zötykölődtek. Mindenki vitte magával, amit tudott. A poros arcokat könnyek szántották.”⁶ Ugyanezek a jelenetek ismétlődtek meg ugyan-

ezen az utakon, az évnek csaknem ugyanebben az időszakában százhuszonkilenc évvel később, mikor a németek közeledtek a szovjet főváros felé.

Moszkva még az éj leszállta előtt lángba borult. A tűz vagy magától ütött ki, vagy a kormányzó rendelkezésére gyűjtötták fel a várost. A város hat napig égett, és sok elpusztult legpompásabb épületei közül. Amikor a tűzvész kialudt, Napóleon elborzadva – vagy éppenséggel elégedetten – jelentette ki: „Moszkva, a világ egyik leggazdagabb és legszebb nagyvárosa, nincs többé.”⁷ Érthető, ha meg nem is bocsátható túlzás volt ez, mindamelllett a tűz lakhatatlanná tette a várost a népes és egyre fegyelmetlenebb ellenséges sereg számára. Október 19-én, egy hétfői napon a franciák elhagyták Moszkvát, és megindultak végzetük felé.⁸

Moszkva rövidesen újräépült, s a 19. század végére a városközpont nagyjából úgy festett, ahogyan ma. A belváros képét a Megváltó Krisztus székesegyház terjedelmes épülete uralta, amely a Napóleon fölötti győzelem emlékére épült. Hogy helyet csináljanak a hagyományos orosz templomok e hivalkodó, olcsó utánzatának, egy egész kolostort kellett lebontani a folyóparton, a Kremltől nyugatra. A vállalkozáshoz szükséges anyagiakat a lakosság adta össze. A pénz nagy része ismeretlen zsebekben tűnt el, a különbözetet a cár kényszerült fedezni.

Ám Moszkva még fejlődése e kései szakaszában is nagy falura emlékeztetett, a szó legszorosabb értelmében. Állataikat a helybeliek még mindig a házuk körüli udvaron tartották. Még mindig templomok és kolostorok álltak mindenfelé, s a város nagya továbbra is fából épült. A lábasjóságot az utcákon hajtották végig, ahogyan Londonban is egy évszázaddal korábban. Csaknem valamennyi főúton, ha az ember belépett egy ház kapuján, széles falusi udvarban találta magát, tele fákkal, gyerekekkel és állatokkal.⁹

Nyugat-Európa középkori városaival szemben Moszkva soha nem rendelkezett saját városi kultúrával, politikai intézményekkel és önálló befolyással. Az első önkormányzatot Nagy Péter állította fel, ez azonban nem kapott elegendő pénzt, s tagjait gondosan úgy válogatták össze, hogy meghajoljanak a cár által kinevezett főkormányzó akarata előtt, aki amúgy is szigorú ellenőrzése alatt tartotta a várost. A 19. század derekán II. Sándor kicsiny, állandóan változó, de mégis valódi képviselőre alapozott városvezetőséget létesített. A feltörekvő új polgárság a hatalom megszerzésére használta fel e sovány lehetőségeket. A jövő olyan ígérete volt ez, amelyet a forradalom mindenestől megsemmisített.

Orosz földön az iskoláztatás és a kultúra nyugati mércével mérve későn alakult ki, Amikor Nagy Péter 1682-ben trónra került, még nem létezett világi nyomda és sajtó Oroszországban.¹⁰ Péter és utódai változtattak ezen. A Moszkvai Egyetemet 1755-ben alapították, elsőnek orosz földön. Mégis a kereskedő polgárság felemelkedése, egy új gyáros réteg születése hozta el Moszkvába az európai városok levegőjét. Ez a középosztály – amint meggazdagodott, és kielégítette hivalkodás iránti igényét – lelkesen támogatni kezdte az építészetet, a festészetet, a zenét, a táncművészetet és irodalmat. Támogatták az oktatást: ösztöndíjakat és tanoncképzőket létesítettek. Nagylelkűen jótékonykodtak, valójában bőkezűbben, mint párizsi, berlini vagy bécsi kortársaik.¹¹ Nekik köszönhetjük, hogy Moszkva visszanyerte kulturális rangját, amelyet akkor veszített el, amikor Nagy Péter elvitte innen székhelyét.

A 19. században Moszkva jelentős ipari központtá is vált. A Moszkva-folyó partját Presznja kerületben a Trjohgornaja Manufaktúra épületkomplexusa uralta. A textilgyárat a Prohorov család alapította 1799-ben, Puskin születésének évében. Korábban ezen a környéken terültek el a cári és a bojárok vidéki birtokai.¹² Virágzottak a tudományosan megalapozott vállalkozások és a technika. Nyikolaj Zsukovszkij professzor itt építette meg 1902-ben a világ egyik első szélcsatornáját, majd 1912-ben aerodinamikai laboratóriumot nyitott a Cári Műszaki Főiskolán. 1909-ben az eredetileg kerékpárgyártásra berendezkedett Duksz Repülőgépgyár megépítette az oroszok első repülőgépét, egy Farman-4 típusú kétfedelűt. 1914-ben az Aviatikusok Moszkvai Társasága megnyitotta a Központi Repteret a tveri (leningrádi) országút mentén. Utóbb ez lett a Moszkvát védő vadászszázadok egyik támaszpontja. 1916-ban Filibe, az egyik külvárosba menekítették az előretörő német csapatok elől az Orosz-Balti Vagongyárat. Ez a gyár építette meg az *Ilja Muro-mecet*, a világ első négymotoros bombázóját. Az 1917-es forradalom előestéjére az orosz hadiipar zöme Moszkvába koncentrálódott.

A 20. század hajnalán a tehető moszkvaiak továbbra is vagyonukkal hivalkodtak; a középosztály szintén jól élt, az értelmiség pedig csak beszélt és beszélt; jobb- vagy baloldali forradalmi teóriákat szövögetett. A lakosság zömét azonban a munkásság tette ki. Ebben a rétegben alig akadt olyan, aki a városban született. Az 1861-es jobbágyfelszabadítás idejére Moszkva népessége felerésztt első generációs parasztokból állt, s ez az arány a későbbiekben csak tovább növekedett. Először a férfiak érkeztek a városba, de gondosan ápolták kapcsolataikat szülőfalu-

jukkal, s idővel maguk után hozták a családjukat. A gyári munkások kilenc tizede korábban paraszti munkát végzett.¹³ Moszkva a forradalom előtt jókora falu volt; társadalmi összetételében ugyanúgy, mint külső megjelenésében.

A parasztból lett munkások, akik a sötét, mocskos, nyirkos és veszedelmes új gyárakban robotoltak, döntő többségükben dickensi nyomorban tengették életüket. A hét minden napján dolgoztak, pihenőnap nélkül. Mindkét nem a gyártulajdonosok által emelt fabarakkokban zsúfolódott össze éjszakára, vagy egyszerűen leheveredett gépei mellé az üzem padlójára. Később egy részük munkáslakásokba költözött, ezeknek a telepeknek szinte mindegyike a Szadovaján kívül, az új külvárosokban terült el. A Trjohgornaja Manufaktúra – vagy ahogy akkoriban nevezték, a Trjohgorka – kezdetleges munkásszállásokat és barakkokat létesített haterkez munkása közül háromezerkilencszáz számára. A többiek egészségtelen bércaszárnyák parányi hónapos szobáiban húzták meg magukat. Nem meglepő ezek után, hogy taroltak a betegségek, a bűnözés és az alkoholizmus.¹⁴

A közbiztonság és közegészségügyi állapotok a kora viktoriánus kor mérhetetlenül alacsony szintjén maradtak. Az emberbarátok és társadalomjobbítók – márpedig szép számmal akadt ilyen a jómódúak között – nem sokat tehetek II. Miklós cári megcsontosodott maradisága, valamint minisztereinek tehetetlensége és megvesztegethetősége ellenében. A 20. század elejére született néhány kezdetleges munkásvédelmi intézkedés. A munkásság zömét azonban kizsákmányolták a munkaadók, a titkosrendőrség pedig állandóan zaklatta, és manipulálta őket. Moszkvában és a többi orosz nagyvárosban robbanásig feszültté vált a helyzet.

A fővárosba özönlő parasztság korántsem volt olyan tudatlan és „sötét agyú”, ahogyan feljebbvalói gyakran gondolták. A parasztok falujukból magukkal hozták a zene, tánc és költészet szeretetét. Egyre többen tanultak meg írni közülük. 1908-ra a moszkvai és környékbeli férfiak több mint háromnegyede tudott olvasni, s kétszer annyi volt itt a könyvesbolt, mint a fővárosban, Szentpétervárott.¹⁵ A falusi énekmondók, muzikusok és mesélők rögtönzéseit órákig elhallgatta elragadtatott közönségük. A bankárcsaládból származó Maurice Baring, az *Oxford Book of Russian Verse* első kiadásának szerkesztője, az orosz-japán háborúban haditudósítóként tanulta meg tisztelni az orosz parasztkatonákat. Meglepetten fedezte fel, hogy egyik kedvenc könyvük Milton *Elveszett paradicsoma*.¹⁶ Firtatni kezdte a dolgot, és arra a következtetésre jutott, hogy a katonákat Milton zengő verselése és a mozgalmas

cselekmény varázsolta el, mindenekelőtt pedig az, hogy az oroszok szenvedélyesen szeretik a jó és rossz küzdőterének látni a világot, ahol Isten és a Sátán, Krisztus és az Antikrisztus áll szemben egymással.

Ezek a hiedelmek legkevesebb kétszáz évre nyúlnak vissza, arra az időre, amikor Nagy Péter megtörte az egyház hatalmát, és végül rászegte a jobbágyság intézményét a parasztság hátára. Sok kényszermunkára hurcolt vagy életfogytig besorozott paraszt gondolta az ő idejében, hogy elérkezett Armageddon és a Végítélet. Ez a hiedelem újult meg akkor is, amikor Napóleon és serege 1812-ben közelgett. A nép az Antikrisztust emlegette, amely egyúttal a felszabadulás ígérését is jelentette a számára. Egy évszázad múltán a forradalom ugyanilyen érzéseket váltott ki az oroszokból.¹⁷ Ez az elképzelés nem korlátozódott a parasztságra. A cárizmus végnapjait élő Oroszországot elárasztották az apokaliptikus látomások.¹⁸ Nemhiába, hisz a Végítélet négy lovasa – a Háború, Éhínség, Dögvész és Halál – buzgón járta az orosz vidéket a 20. század első felében.

A gazdasági növekedés idővel talán még a legszegényebbek sorsán is enyhített volna. De az 1904–1905-ös orosz–japán háborúban a japánoktól elszenvedett vereség nyílt lázadást robbantott ki. Szentpétervárott viszonylag csekély volt a vérveszteség. A liberálisok és a kevésbé szélsőséges szocialisták átmeneti kompromisszuma bizonyos reformígéretekre kényszerítette II. Miklós cárt. Október 17-én jóváhagyta az ország első – bár csak korlátozott szabadságjogokat engedélyező – alkotmányát.

Ugyanezen a napon a moszkvai nyomdászok sztrájkba kezdtek. Mások is követték példájukat, és amikor a vasúti munkások csatlakoztak a sztrájkhoz, a főváros elszigetelődött az ország többi részétől. A szocialista pártok novemberben munkástanácsot, azaz szovjetet alakítottak, majd december elején megszavazták a fegyveres felkelést. A felkelők a presnyai Trjohgorka textilgyárba vették be magukat. A gyár négyszáz munkása vett részt a harcokban. A kormány sorkatonaságot és tüzérséget vonultatott fel ellenük. A gyárat több száz gránát találta el, s mikor végül elesett, a cári csapatok tizennégy felkelőt agyonlőttek a gyárudvaron.¹⁹ A belvárosi harcok majdnem ugyanilyen véresek voltak, és hasonló pusztítást okoztak. A felkelés tíz nap után elbukott, több mint ezren veszítették életüket.²⁰ Hatalomra kerülésük után a bolsevikok egyik első intézkedése az volt, hogy az 1905-ös forradalom hőseinek emlékére a kerület nevéhez hozzábiggyesztették a vörös jelzőt, így lett Krasz-naja Presznja.

A moszkvai bolsevikok csak lassan követték elvtársaik példáját, amikor 1917. október 25-én (a Julianus-naptár szerint november 7-én) Lenin és Trockij magához ragadta a hatalmat a fővárosban. Mikor azonban összegyűltek, felszólították a helyőrség katonáit, hogy helyezték magukat parancsnokságuk alá. Elfoglalták a Kremlt és a belváros többi kulcsfontosságú pontját, és önálló fegyveres erőt kezdtek szervezni a Szadovaján túli iparnegyedek munkásaiból.

A moszkvai városi tanács hű maradt a petrográdi ideiglenes kormányhoz. Összesen tízezer diák, valamint jól felfegyverzett és képzett katonatiszt meg kadét felett rendelkezett, akik rövidesen visszafoglalták a belvárost. A Kremlben maradt bolsevikokat megadásra szólították fel. Miután engedelmeskedtek a felszólításnak, sokakat azonnal agyonlőttek.²¹ Csakhogy a bolsevikok puskákat és ágyúkat kerítettek embereiknek, s kezdtek befelé nyomulni a sugárutak mentén. Működésbe hozták nehézfegyvereiket, mire a kormánycsapatok feladták a harcot.

A harcok kitörésekor Konsztantyin Pausztovszkij író két tűz közé került a Nyikitszkij-kapunál található lakásán, a Bolsaja Nyikitszkaja ulica (utca) sarkán. Az újabb sugárutak egyike volt ez, amely a konzervatórium közelében vezetett a város szívébe.²² A kadétek ezen az úton, az Egység moziban rendezték be főhadiszállásukat. Pausztovszkij és lakótársai lakásuk kicsiny udvarán húzták meg magukat. Egyik oldalról a kadétek, a másikkól a vörösgárdisták fenyegették az életüket. Miután véget ért a tűzharc, és a költő kimerészkedett az utcára, ráfagyott vért talált a macskaköveken. A szétlőtt utcai lámpák kékes temetői fénnel pislákolnak a sugárúton. A járdát elborították az üvegcserépek, a golyózáportól szétzúzott ablakok darabjai. A Kijevi pályaudvar lángban állt.

A moszkvai harcok ezzel véget értek. A bolsevikok elismerték, hogy több mint kétszáz vörösgárdista esett el. Ahogy az ilyenkor lenni szokott ezen a tájon, a legyőzöttek vagy a polgári lakosság halottait senki sem jutott eszébe összeszámolni.

1918. március 10-én Lenin – felségével és titkárával – a 4001-es számú különvonaton a német előrenyomulás által akkor már közvetlenül fenyegetett Petrográdról Moszkvába utazott. A bolsevik vezetőség többi tagja külön-külön követte. Az átköltözést ideiglenesnek szánták, ám véglegesnek bizonyult. Sokak szemében annak volt a jelképe, hogy Oroszország hátat fordított Európának, s visszavedett barbár ázsiai hatalommá.

Lenin a feleségével beköltözött a Kreml kormánynak szánt lakosztályába, ahol három nagy szobát, egy cselédszobát és egy konyhát foglalt

el a felsőház épületének harmadik emeletén. A Kreml épületegyüttesének védelmét Lenin személyes testőrsége, a lett lövészek vették át. „Hogy megértsük e lépés jelentőségét – jegyzi meg Richard Pipes –, képzeljük el, hogy a brit miniszterelnök kiköltözik a Downing Street-ről, és lakhelyét, hivatalát, valamint miniszterei lakhelyét és hivatalát is a londoni Towerbe helyezi át, hogy onnan kormányozzon, szikhek védelme alatt.”²³

A többi bolsevik vezető elszállásolása érdekében a Kreml meglévő lakóit haladéktalanul kiebrudalták, így jártak a Csudov és Vozneszenszkij kolostor szerzetesei és apácái is. Csakhogy a Kreml közel sem volt akkora, hogy minden új jövevényt befogadjon. Őket volt irodaépületekben, hotelekben, kollégiumokban vagy a burzsoázia városi házaiban, különböző bérházakban, és iskolákban helyezték el. A titkosrendőrség a Rosszija Biztosítótársaság Lubljanka téren álló jókora épületét kapta, kellőképpen közel a Kremlhez. Székházukat azóta is Lubljankaként emlegeti a világ.

Mindez egy új korszak nyitánya volt, amelyet Pausztovszkij a „nagy várakozások korának” nevezett el.

- 2 -

ÉLET UTÓPIÁBAN

A város tehát a bolsevikok uralma alá került, akik megtisztították a cári múlt emlékeitől, s saját jelképeiket állították a helyükbe. A Kreml harangjátékát átprogramozták, hogy az Internacionálét játssza. A cári sas lekerült a középületekről. A cárok és győztes cári tábornokok szobrait ledöntötték a köztereken, ahol a mindenkori forradalmak hősei vagy gondolkodói – Spartacus, Robespierre, Darwin, Herzen, Marx és Engels – kaptak helyet. Különleges bizottság létesült az utcanevek átkeresztelésére. Így lett a tveri országútból leningrádi, a vlagyimiriből – a Traktból, amelyen oly sokan vonultak száműzetésbe – kétségkívül öntudatlan iróniával a Lelkesedés útja. A változásoknak azonban csak nem akart vége szakadni, mivel mindegyre új hősök kerültek középpontba, mialatt a régiekről kiderült, hogy valójában gonosztevők. Az öregeket összezavarta ez a sok névváltozás. Három emberöltővel később, a szovjetrendszer bukását követően a legtöbb utca visszakapta régi nevét. Az öregek – és a külföldiek – megint csak törhették a fejüket.

A bolsevikok közül csak nagyon kevesen rendelkeztek tényleges közgazgatási tapasztalattal, hisz addig illegalitásban, belső pártharcok között töltötték az életüket. Ennek dacára figyelemreméltóan hatékony kormányzati rendszert hoztak létre, amely a párt és az állam kettősségén alapult. A későbbiekben ez bizonyult a szovjetrendszer megkülönböztető sajátosságának. Az alaphangot a párt adta meg, Moszkvában ugyanúgy, mint vidéken, Sztálin idejében azonban a titkosrendőrség, az NKVD erőteljes kontrabasszus szólámot játszott. Moszkvát a Moszkvai Pártbizottság és a Moszkvai Városi Tanács igazgatta. A moszkvai pártbizottság első titkára az ország egyik leghatalmasabb politikusa volt. Rendszerint a Politikai Bizottságnak (a Politbürónak), a párt legfelső vezető szervének, gyakorlatilag az ország kormányának is a tagja volt.

Molotov, Kaganovics és Hruscsov különböző időpontokban valamenynyien betöltötték ezt a posztot. A Városi Tanács elnöke majdnem hasonló súlyú hatalommal bírt. Rendszerint szintén vezető politikus – és időnként politikai bizottsági tag – töltötte be ezt a tisztséget.

A várost kerületekre (rajonokra) osztották. Mindegyik saját pártbizottsággal – ez volt a RajKom – és a Kommunista Ifjúsági Szövetség, a Komszomol helyi bizottságával rendelkezett. A kerülethez tartozott még a helyi szovjet, a RajSzovjet. Kezdetben a moszkvai rajonok annak a hat politikai körzetnek feleltek meg, amelyre a bolsevikok az illegalitás éve alatt osztották a várost. A hat közül a Krasznaja Presznja volt a legnagyobb. A Trjohgorkán kívül több nagy gyár tartozott ide, emellett a konzervatórium, az egyetem, az Igazságügyi Intézet, a Nagy Színház, a Moszkvai Művész Színház, valamint a moszkvai szovjet székháza. A Krasznaja Presznja pártbizottságának titkára nemritkán ígéretes ifjú politikus volt: rövid ideig a fiatal Hruscsov is betöltötte ezt a posztot. Miután 1930-ban a rajonok számát tízre, majd 1939-ben, a háború előestéjén huszonegyre növelték, a Krasznaja Presznja kiterjedése és politikai jelentősége is csökkent. A kerület ennek ellenére egészen a szovjetrendszer végéig megőrizte sajátos légkörét.

A pártszerveken és a városi közigazgatás intézményein kívül minden rajonban jelen volt az NKVD helyi képviselője. Egy másik szerv, a VojenKomat (Hadügyi Népbizottság) a sorozásért, a mozgósításért, valamint a helyi katonai kiképzésért felelt. Ezek voltak tehát a politikai irányítás és a közigazgatás legalacsonyabb szintű egységei. Ám még alattuk is kiterjedt hálózata volt a munkahelyi pártbizottságoknak meg a házbizalmiaknak, akik a Moszkvai Városi Tanácsot képviselték a lakosság otthonaiban. A legtöbb házbizalmi az NKVD egyúttal besúgóként is alkalmazta.

Ez a rendszer – melyet minden ízében a párt és annak főtitkára, Joszip Sztálin akarata hatott át – volt az a védőpáncél, amely 1941 végletes válsága idején egyben tartotta Moszkvát. Akkoriban két hivatásos pártkádert intézte a város ügyeit: a Moszkvai Pártbizottság első titkára, Alekszandr Scserbakov, valamint Vaszilij Pronyin, a Moszkvai Városi Tanács elnöke. Scserbakov 1938-ban a moszkvai városi és területi pártszervezet közös elnöke lett, s 1941-ben kinevezték a Központi Bizottság titkárnak.¹ 1942-ben a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségének feje lett, egyúttal helyettes honvédelmi népbiztos és a Katonai-Politikai Propagandaosztály elnöke. Pronyin kevésbé volt jelentős személyiség. Úgy hírlík, segédkezett 1938-ban a moszkvai pártszervezet tisztogatásában.

A háború után pályája egy időre felfelé ívelt, majd Hruscsov ötvenkét éves korában nyugdíjba küldte. Ennek a két férfiúnak a rátermett, energikus irányításával a moszkvai közigazgatás figyelemreméltóan hatékonynak bizonyult a város lakóinak háborús mozgósításakor.

A bolsevikok sietve elfoglalták a gazdaság „uralgó magaslatait”, hogy ezzel szilárdítsák meg hatalmukat. A moszkvai városi szovjet államosította a magánbankokat, s egyetlen Nemzeti Bankba olvasztotta össze valamennyit. A nagyobb gyárakat mostanra birtokukba vették a munkásbizottságok. A többit a városi szovjet foglalta le.² Azok a gyárak, amelyek kitüntették magukat a forradalmi harcok idején – mint például a Trjohgorka is –, megtarthatták régi nevüket. A többi jellegtelen új nevet kapott. Az Orosz-Balti Vagonygyárból 22-es számú Repülőgépgyár lett. Jeliszejev híres csemegeüzlete a Tverszkaján – Moszkvában ez olyan, mint a Fortnum & Mason’s – mostantól a Gasztronom 1 (1-es számú élelmiszerüzlet) nevet viselte.

A hadiipar részaránya a főváros ipari termelésében folyamatosan nőtt tovább.³ A régi gyárakat átépítették, felújították, s újakat létesítettek melléjük. 1940-re Moszkva állította elő a szovjet gépkocsik, gépek és szerszámok felét, s a villamos berendezések több mint 40%-át.⁴ Mindez csak újabb fejfájást okozott az illetékeseknek, amikor a németek 1941 őszen megközelítették a fővárost.

A bolsevikok nem csupán a gazdaságot idomították elszántan saját forradalmi eszméikhez, de a város leglényegét is. A világtörténelem első szocialista államának fővárosát a korszerű és észszerű életvitel kirakatának szánták, amely dicsőségesen hirdeti a proletariátus hatalmát, s mintegy végső bizonyítéka a forradalmi átalakulás maradandóságának. Mindeközben a rombolás valóságos orgiáját rendezték meg. Patinás templomokat és kolostorokat bontottak le, akár magában a Kremlben is. A Vörös téren álló Vaszilij Blazsennij székesegyház csak az utolsó pillanatban menekült meg a bontástól. 1931-ben porba döntötték a Megváltó Krisztus katedrálisát. Ennek a vandál cselekedetnek még évekig érezhetőek voltak a következményei. A műveletet Vlagyiszláv Mikosa vette filmre. A volgai Szaratovból érkezett fiatalemberből az egyik legnevesebb szovjet operatőr lett a későbbiekben. Mikor hazatért, édesanyja sírva fogadta:

– A Gondviselés nem bocsátja meg, amit tettünk, mi, valamennyien. Az embernek építenie kellene, a rombolás az Antikrisztus műve.⁵

Mikosát attól kezdve egyfolytában furdalta a lelkiismeret.